

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA MORFOLOGIK TUSHUNCHALARNI (SO'Z TURKUMLARINI) O'RGATISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Isaqova Maxliyo Xusniddin qizi

Namangan davlat pedagogika instituti, magistrant

Kirgizov Nuriddin Olimjonovich

Maslaxatchi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23324363>

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga morfologik tushunchalarni — so‘z turkumlarini — o‘rgatish jarayonining pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. 7–10 yoshli o‘quvchilarning diqqat, xotira va tafakkur rivojlanishi xususiyatlari, grammatik tushunchaning bosqichma-bosqich (idrok etish, tasavvur hosil qilish, tushunchani shakllantirish, amaliy qo‘llash) o‘zlashtirilishi mexanizmi yoritilgan. Alohida o‘rin so‘zning leksik ma‘nosi bilan grammatik ma‘nosini farqlashdagi qiyinchiliklarga, shuningdek analiz-sintez, induksiya-deduksiya metodlarining psixologik asoslariga berilgan. Tadqiqotda psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili va o‘quv jarayonini kuzatish metodlaridan foydalanilgan. Natijalar o‘quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olmasdan tuzilgan mashqlar morfologik tushunchani o‘zlashtirish samaradorligini pasaytirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: morfologiya, so‘z turkumlari, yosh psixologiyasi, tafakkur, grammatik tushuncha, analiz-sintez, boshlang‘ich ta‘lim.

Аннотация. В статье анализируются педагогико-психологические особенности процесса обучения младших школьников морфологическим понятиям — частям речи. Раскрыты особенности развития внимания, памяти и мышления учащихся 7–10 лет, а также механизм поэтапного (восприятие, формирование представления, образование понятия, практическое применение) усвоения грамматического понятия. Особое внимание уделено трудностям разграничения лексического и грамматического значения слова, а также психологическим основам методов анализа-синтеза, индукции и дедукции. В исследовании использованы анализ психолого-педагогической литературы и метод наблюдения за учебным процессом. Результаты показывают, что игнорирование возрастных особенностей учащихся при составлении упражнений снижает эффективность усвоения морфологических понятий.

Ключевые слова: морфология, части речи, возрастная психология, мышление, грамматическое понятие, анализ-синтез, начальное образование.

Abstract. The article analyzes the pedagogical and psychological characteristics of teaching morphological concepts — parts of speech — to primary school pupils. It examines the attention, memory, and thinking development of 7–10-year-old pupils, as well as the stage-by-stage mechanism (perception, forming an idea, concept formation, practical application) by which grammatical concepts are acquired. Particular attention is given to the difficulty pupils face in distinguishing a word's lexical meaning from its grammatical meaning, and to the psychological grounds of the analysis-synthesis and induction-deduction methods. The study draws on an analysis of psychological-pedagogical literature and observation of the learning process. The findings show that exercises designed without regard to pupils' age characteristics reduce the effectiveness of acquiring morphological concepts.

Keywords: morphology, parts of speech, developmental psychology, thinking, grammatical concept, analysis-synthesis, primary education.

Kirish

Boshlang‘ich sinf ona tili ta‘limining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan o‘quvchining yosh psixologik xususiyatlariga mos metodikaning qo‘llanilishiga bog‘liq. Davlat ta‘lim standartida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida so‘z turkumlariga oid dastlabki tushunchalarni shakllantirish belgilangan bo‘lsa-da, [1], grammatik tushunchaning mavhum xarakteri kichik yoshdagi o‘quvchi uchun sezilarli qiyinchilik tug‘diradi. Shu sababli morfologik tushunchalarni o‘rgatish metodikasini yosh psixologiyasi nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga so‘z turkumlarini o‘rgatish jarayonining psixologik mexanizmlarini ochib berish va shu asosda metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. O‘quvchilarning yosh psixologik xususiyatlari

7–10 yosh davri rivojlanish psixologiyasida katta ahamiyatga ega bosqich hisoblanadi: bu davrda bolaning tafakkuri asosan aniq-obrazli xarakterdan mavhum-mantiqiy tafakkurga o‘tish jarayonini boshdan kechiradi [2]. Diqqatning beixtiyorligi hali ustunlik qiladi, shu sababli darsda diqqatni uzoq vaqt bir mavzuga qarata olish qiyinlik tug‘diradi; bu esa o‘qituvchidan materialni qisqa, izchil va vizual jihatdan qo‘llab-quvvatlangan bo‘laklarga bo‘lib taqdim etishni talab qiladi [3]. Xotira jihatidan mexanik yodlash hali sezilarli o‘rin tutsa-da, mantiqiy xotiraning shakllanishi aynan shu davrda faollashadi — bu holat grammatik qoidalarni shunchaki yodlatish emas, balki ularni mantiqiy asoslab tushuntirish zarurligini ko‘rsatadi [2].

Bolaning nutqiy tajribasi maktabgacha davrdayoq amaliy ravishda shakllangan bo‘ladi: u ona tilida to‘g‘ri gapiradi, biroq bu qoidalarni ongli ravishda bilmaydi [4]. Boshlang‘ich ta‘lim vazifasi aynan shu amaliy-intuitiv bilimni ongli, nazariy bilimga aylantirishdan iborat. Bu jarayon o‘z-o‘zidan emas, balki maxsus tashkil etilgan pedagogik ta‘sir orqaligina samarali kechadi.

2. Grammatik tushunchaning shakllanish bosqichlari

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda grammatik tushunchaning shakllanishi odatda bir necha bosqichda ko‘rib chiqiladi: dastlab o‘quvchi konkret til hodisalarini idrok etadi (masalan, "kitob", "daftar" so‘zlarini eshitadi va ko‘radi); so‘ngra shu hodisalar asosida umumlashtirilgan tasavvur hosil bo‘ladi ("bu so‘zlar biror narsaning nomini bildiradi"); keyingi bosqichda tasavvur tushunchaga aylanadi va termin bilan bog‘lanadi ("bunday so‘zlar ot deb ataladi"); nihoyat, tushuncha amaliy faoliyatda — yangi so‘zlarni mustaqil tasniflashda va nutqda to‘g‘ri qo‘llashda — mustahkamlanadi [3; 5]. Boshlang‘ich sinf ona tili darsliklarida ham aynan shu mantiq kuzatiladi: dastlab 1–2-sinflarda "shaxs va narsa nomini bildirgan so‘zlar", "harakatini bildirgan so‘zlar" kabi tavsiflovchi shakllar orqali tushunchaga tayyorgarlik ko‘riladi, faqat 4-sinfda "ot", "sifat", "fe‘l" kabi rasmiy terminlar bilan "so‘z turkumlari" mavzusi sifatida umumlashtiriladi [6].

Bu bosqichma-bosqichlikning psixologik asosi shundaki, bola avval predmet-amaliy tajriba orqali hodisani "his qiladi", so‘ng uni mavhum belgi (termin) bilan bog‘laydi. Agar bu

ketma-ketlik buzilib, termin amaliy tajribadan oldin berilsa, o'quvchida faqat mexanik yodlash yuz beradi, tushunchaning mohiyati esa ochilmay qoladi [5].

3. So'zning leksik va grammatik ma'nosini farqlashdagi qiyinchiliklar

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun so'zning leksik ma'nosi (nima haqida so'z ketayotgani) bilan uning grammatik ma'nosi (so'z qanday til birligi ekanligi) o'rtasidagi farqni anglash alohida qiyinchilik tug'diradi [4]. Masalan, "yugurish" so'zi harakatni anglatgani uchun ba'zi o'quvchilar uni intuitiv ravishda "fe'l" deb emas, balki mazmuniga qarab tasniflashga moyil bo'ladilar, garchi gapda u ot vazifasida kelishi ham mumkin. Bu qiyinchilikni bartaraf etish uchun o'qituvchi so'zni alohida emas, balki gap tarkibida, uning vazifasi bilan birga ko'rsatishi zarur — bu esa kontekstual-funksional yondashuvning psixologik jihatdan asoslanganligini tasdiqlaydi [5].

4. Metodik omillar: analiz-sintez va induksiya-deduksiya

Grammatik tushunchani shakllantirishda analiz-sintez metodi til hodisasining muhim belgilarini ajratish (analiz) va o'rganilgan bo'laklarni yaxlit tizimga birlashtirish (sintez) orqali amalga oshiriladi [7]. Induksiya metodida o'quvchi bir nechta konkret misolni kuzatib, mustaqil xulosaga keladi — bu usul kichik yoshdagi o'quvchilar uchun psixologik jihatdan qulayroq, chunki u bolaning tabiiy bilish faoliyatiga — kuzatish va taqqoslashga — tayanadi [7]. Deduksiya metodi esa tayyor qoidadan misolga qarab borishni talab qiladi va odatda yuqori sinflarda, o'quvchi mavhum tafakkuri yetarlicha rivojlangandan so'ng samaraliroq bo'ladi.

Shuningdek, o'quvchilar orasidagi individual farqlar — ba'zilarida vizual, ba'zilarida eshitish orqali idrok etish ustunligi — grammatik materialni turli usullar (og'zaki tushuntirish, ko'rgazmali sxema, harakatli mashqlar) bilan boyitib taqdim etishni taqozo etadi [3]. Motivatsiya omili ham muhim: o'quvchi grammatik qoidaning nutqiy amaliyotda nima uchun kerakligini anglaganda, uni o'zlashtirishga bo'lgan ichki qiziqishi ortadi.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilariga morfologik tushunchalarni o'rgatish jarayoni o'quvchining yosh psixologik xususiyatlarini — tafakkur, diqqat, xotira rivojlanish darajasini — chuqur hisobga olishni talab qiladi. Grammatik tushunchaning bosqichma-bosqich, amaliy tajribadan nazariy umumlashmaga tomon shakllanishi, so'zning leksik va grammatik ma'nosini kontekst orqali farqlashga o'rgatish, shuningdek induksiyaga asoslangan metodlarning ustunligi — mazkur yosh davri uchun eng samarali yondashuvlar sifatida baholanishi lozim. Ushbu psixologik-pedagogik asoslar keyingi tadqiqotlarda morfologik ta'lim metodikasini takomillashtirish uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim Davlat ta'lim standarti (boshlang'ich ta'lim bosqichi). – Toshkent, 2021.
2. Rivojlanish va yosh psixologiyasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi.
3. Ona tili o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. – Jizzax: JDPI, 2020.
4. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish masalalari // journals.nuu.uz ilmiy jurnali maqolasi.
5. G'afforova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar: o'quv qo'llanma. – Toshkent: "Tafakkur" nashriyoti, 2011.

6. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan metodlar // CyberLeninka ilmiy elektron kutubxonasi.
7. Xakimova Z.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga olmosh so'z turkumini o'rgatish texnologiyalari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2021, №11.
8. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S. Pedagogik texnologiyalar asoslari. – Toshkent, 2004.
9. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida morfologik tushunchalarni takomillashtirish // Zenodo ilmiy maqolalar arxivi, DOI: 10.5281/zenodo.19797421.